

materiale. Fra første del af 1100-tallet har vi en række oplysninger om afgifter i mønt.²⁶ De af dem, der kan siges noget sikkert om, er knyttet til byer. Andre kilder antyder, at mønt i løbet af 1100-tallet bliver almindelig her – f.eks. Kjelds fordeling af mønter til de fattige på gaden.²⁷ En almindelig besiddelse af mønt i anden halvdel af 1100-årene ses af tiender i mønt,²⁸ af at Johanitterne indsamler 1 penning i hver dansk husstand og af Benediktinerens opkræven Knudsskud og Marie-skud – 'to skatter i mønt' – i landegne.²⁹

Vi har også enkelte vidnesbyrd, der viser bonden med mønten i hånden. Et af dem er fra det tidlige 1200-tal.³⁰ Det fremgår, at 17 hallandske bønder alle havde rede penge liggende. En af dem overgav til tak for Helligknuds kurering af en kvægsygdom en gave til en Ringstedmunk med ordene: »Se her er så mange penninge som vi er naboer«. Et andet er Ribe Stadsrets ord (1269): »Hvis en bonde bliver grebet med falske penge, skal han bøde staden 1 mark penge og fogeden 1 mark penge«.³¹

Mønt kunne landbrugeren få gennem salg af naturalier til de mere monetiserede cirkulationslag. Et eksempel er vel abbed Vilhelms brug af 5 pund penge 'til at købe nødvendige fødevarer for'.³² Og når bonden fik mønt kunne herremanden kræve dem. I et brev fra 1261 finder vi omtalt 'dem der dyrker deres jord for penge',³³ ligesom man i Skånske Lov har bestemmelsen om, at jordlejen skal betales i penge, så ejeren kan købe på fiskemarkedet.³⁴

Alt i alt kan vi sige, at enkeltfundene og det

skriftlige materiale viser samme tendens. En almindelig brug af mønt i alle samfundslag i 1200-tallet synes klar. Som et led i den økonomiske vækst, der præger landet på denne tid, er mønten trængt ned i lokalcirkulationen.

Anders Bøgh:

Et bidrag til klassekampens historie ca. 1439–1523

Den seneste del af middelalderen var en skæbnesvanger periode for de danske bønder. I løbet af den i overskriften nævnte periode (og delvis tidligere) gennemførtes et reelt stavnsbånd for visse grupper af landbefolkningen, kravene om afgifter til herremænd, kirke og kongemagt blev efterhånden forøgede, og samtidig blev almuen efterhånden afskåret fra den hævdundne ret til frit at udnytte naturens goder i skov og vand. Sammenhængende med dette skete der efterhånden også en reduktion i befolkningens muligheder for at gøre sig gældende gennem de legale politiske kanaler, tingene. Strengt taget kan man vel sige, at det først er i denne periode, at det gennemført klasseskiltede feudalsamfund færdigudvikles i Danmark.

Denne periodes socialhistorie er altså overordentlig væsentlig, og det må hilses meget velkomment, at Michael Hertz i det senest udkomne nummer af *Bol og By* (som samtidig er det sidste i tidsskriftets nuværende skikkelse) har taget denne problematik op til fornyet og sammenhængende behandling.¹

26. Kilder nr. 1, 6, 10, 13.

27. VSD p. 266.

28. Kilder nr. 19, 22.

29. Repertorium diplomaticum regni Danici I. ed. Erslev, K. Kbh. 1894–95 nr. 159. DD I, 3, 1 nr. 68.

30. VSD p. 245.

31. Kilder nr. 80.

32. VSD p. 322f.

33. DD II, 1 nr. 328: jvfr. DD II, 6 p. 12 linje 6–7.

34. Danmarks gamle landskabslove ed. Brøndum-Nielsen, J. Kbh. 1933–61. I, p. 600. kap. 143.

1. Michael Hertz: »Beskeden mand« Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse, *Bol og By* 2. rk. II. bd., 1978 s. 77–106. De vigtigste ældre behandlinger af bøndernes sociale og retslige status i senmiddelalderen er Johannes Steenstrups artikler i *Historisk Tidsskrift* 5. rk. VI, 1886–87: »Vornedskabet hos den danske Bonde« og »Nogle Undersøgelser om Fæstebøndernes Retsforhold i ældre Tid«.

Hertz sætter ganske vist ikke udviklingen ind i de ovenfor antydede rammer. Inspireret af Aksel E. Christensen taler han om »stænderstatens udvikling« (s. 78). Afhandlingens problemstilling: »Hvilke initiativer fra det øvrige samfund har ramt landbefolkningen, hvordan har den reageret, og hvordan har det øvrige samfund reageret på samfundsmæssige initiativer, som udgik fra landbefolkningen« (s. 78) synes mig imidlertid i høj grad at retfærdiggøre den ovenfor anbragte overskrift. Og dette emne kan nok fortjene, at den (genopvakte) diskussion af problemerne, Michael Hertz har lagt op til, fortsættes.

Umiddelbart skulle man tro, at de alvorligste reaktioner fra bøndernes side på initiativer rettet mod bønderne fra oven, de i perioden (og lidt senere) vidt udbredte bondeoprør måtte spille en central rolle i en undersøgelse af den nævnte problematik. Det forhold, at bønderne reagerede så kraftigt havde vel i sig selv væsentlig betydning for udviklingen. Undertrykkelsen måtte enten opgives eller føres til ende. Det er vel ikke ganske tilfældigt, at der ikke kendes bondeoprør i noget større omfang efter Grevens Fejde – førend de lejlighedsvis uroligheder i perioden op til landboreformerne.² Michael Hertz går imidlertid forholdsvis let hen over bondeoprørerne³ og vægten kommer således til at ligge på bøndernes legale reaktioner og reaktionsmuligheder gennem ting og forvaltningsorganer – forsåvidt som disse lader sig efterspore.

Også i andre henseender kan man undre sig lidt over, at periodens udvikling ikke er søgt sat ind i en lidt større sammenhæng. I dag besidder vi jo dog grundkonturerne af en viden om denne periodes forudsætninger, som

ikke (eller næsten ikke) var tilgængelig for ældre tiders behandlere af den sociale udvikling i senmiddelalderen. Jeg tænker her naturligvis på den senmiddelalderlige agrarkrise og dens følger for de sociale/klasse-mæssige forhold, dvs. den uddybning af classeskellene og homogenisering af både over- og underklasse, som blev en følge af krisen.

Som nævnt er en af periodens vigtigste udviklinger indførelsen af stavnsbånd/vornedskab for visse gruppers vedkommende. Og her er det en ikke altid tilstrækkelig bemærket kendsgerning, at de første, der blev ramt af et stavnsbånd, var *selvejerne* og de blandt deres arvinger, der skulle overtage gårdene. Hertz mener,⁴ at rødderne til selvejernes stavnsbånd eller tvungne 'arvefæste' må søges i Erik Glippings håndfæstning 1282, hvor det fastslås, at selvejerbønderne gerne må fæste brug hos andre/større jordejere, når blot de fortsat betaler skat af deres egen jord. Men denne bestemmelse, som gentages i kong Olufs håndfæstning 1376, tillod jo udtrykkeligt selvejerne at forlade deres brug, og konsekvensen i tilfælde af, at de undlod at betale skat af deres egen jord, måtte vel være, at der gjordes udlæg for skatten, hvor de end befandt sig⁵ – næppe at de blev tvunget til at tage ophold på deres egen jord; endsiges at bestemmelsen kunne give grundlag for en almindelig pligt til at bo på denne. Det er for mig lidt tvivlsomt, at Kr. Erslev havde ret i, at indførelsen af selvejerstavnsbåndet kan dateres eksakt og henføres til dronning Margrethes forordning fra 1396 § 6, hvor det hedder, at de »bønder«, der har forladt »kronen« siden 1368, skal udgive deres landgilde for det pågældende år samt betale 3 mark i førlov⁶

2. Se herom senest: Claus Bjørn: *Bondeuro på Fyn 1768–70*, Fynske Årbøger 1978.

3. Dette skyldes vel bl.a. – foruden hensyn til artiklens og arbejdet omfang – at disse er forholdsvis velbehandlede andre steder. I denne forbindelse bør det imidlertid nok bemærkes, at Knud Fabricius' afhandling om »Bondeoprøret 1441« (HT 7. rk. II) må anses som forældet siden fremkomsten af Jørgen Würtz Sørensens desværre utrykte speciale: »De danske bonderejsninger 1438–41. En analyse af oprørernes økonomiske, sociale og politiske baggrund.« ([Århus] 1974), jvf. også Hain Rebas: *Högadlig intressepolitik, Slaget på S:T Jørgensbjerg och Köpenhamnstraktaterna år 1441*, Scandia bd. 43, 1977.

4. s. 88f, inspireret af Steenstrup, *Vornedskabet . . .*, HT 5. rk. VI s. 376.

5. Jvf. Steenstrup anf. arb. s. 357f, hvor det fastslås, at fæstebønder o. lign., der havde forladt deres fæster uden at betale deres skyldige afgifter, kunne afkræves erstatning.

6. Afgift for at få lov til at forlade et fæsteforhold. Førloven blev efter alt at dømme indført netop ved denne bestemmelse (Erslev i HT 8. rk. II s. 71f).

[til deres nuværende herrer] og dernæst vende tilbage til kronen.⁷

Fæstebøndernes vornedskab/stavnsbånd i Sjællandske Lovs område opfattes normalt som havende sit første udspring i Lollands Vilkår 1446 § 11.⁸ Et af de mere sensationelle resultater, Hertz når frem til i den her omtalte afhandling, er imidlertid, at denne § ikke har noget med vornedskabet at gøre, og at vornedskabet først kan påvises i det sidste tiår af det 15. århundrede, hvor det ovenikøbet for Hertz synes at være noget nyt. Det sidste hviler dog især på en silentioslutning⁹ samt på en desværre ikke dokumenteret påstand om, »at den frie opsigelsesret for ikke-stavnsbundne tjenestefolk og fæstere stadig respekteres« (s. 96). Spørgsmålet er imidlertid, om ikke en delvis fejlagtig gengivelse af den famøse § 11 i Lollands Vilkår spiller en uheldig rolle for fortolkningen af denne. § 11 fastsætter, at ingen karsk og før mand, som selv

kan holde bolig, må være 'husmand'. Den jorddrot, der har 'husmand' på sit gods, skal give ham en bolig. Hvis jorddrotten ikke kan forsyne ham med bolig »eller grwndh«, da må kongens foged give ham bolig på kronens gods. Som det fremgår af formuleringen betyder 'husmand' her en person, som bor i en andens bolig,¹⁰ og de personer, man først kommer i tanke om i denne forbindelse er de af fæstebøndernes voksne sønner, der fungerede som arbejdskraft på familiebruget;¹¹ dertil kommer naturligvis andre kategorier af mandlig medhjælp/tyende. Man skulle tro, at det er den samme forståelse af § 11 i Lollands Vilkår, der ligger bag, når Erslev i Danmarks Riges Historie (bd. II s. 633) skriver om vornedskabet, at det »går kortelig ud paa, at en Fæstebondes Sønner er pligtige til at overtage en Gaard paa deres Godsherres Ejendom . . . Hurtigt drages af selve Grundbestemmelsen Følger . . . Når man kunne tvinge den Vorne-

7. E. Kroman (udg.): Den danske Rigslovgivning indtil 1400, 1971, s. 337, 341f. I Danmarks Riges Historie Bd. II, 1898–1905, s. 633 mente Erslev, at »Med Bønder menes her vist endda Selvejere«, mens han i sin note om »Fæstebondens Førlov og dens Størrelse« i HT 8. rk. II (1909–10, s. 71–73) er mere sikker i sin sag: »Dronning Margrethe . . . befaler, at de Selvejere, der har forladt deres Gods og taget Fæste, skal vende tilbage« (s. 72). Steenstrup (anf. arb. s. 361) og Arup (Danmarks Historie II, 1932, s. 178) mener derimod, at forordningen taler om kronfæstere. Imidlertid betyder ordet 'bonde' som bemærket af Hertz (s. 86, jvf. også Wm. Christensen: Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede, 1903, s. 51f) på dette tidspunkt normalt selvejerbonde, og i en dom fra 1410 (HT 5. rk. VI s. 371f) forudsættes et indiskutabelt stavnsbånd for selvejere. I Lollands Vilkår 1446 § 12 gentages bestemmelsen fra 1396 (incl. udredning af landgilde og førlov til (udtrykkeligt) selvejerbondens øjeblikkelige herre) og tydeligvis ikke for at fastsætte den som noget nyt, men for med brod mod kongens fogeder at indskærpe den øjeblikkelige herres rettigheder (AAG V s. 64). Steenstrups opfattelse, at 1396 § 6 drejer sig om fæstebønder, får den konsekvens, at man enten må regne med, at der blev indført et stavnsbånd for kronens fæstebønder i hele landet (eller helt strengt taget: kun i Jyske Lovs område) i 1396, eller i betragtning af det åbenbart urimelige i denne opfattelse: at bestemmelsen kun tager sigte på de fæstere, der har forladt kronens gods uden at opfylde deres kontraktlige forpligtelser, hvilket da er Steenstrups opfattelse. Dette hviler dog på en ganske kraftig interpolation – således som bestemmelsen er udformet, omfatter den, bogstaveligt læst, *alle* de »bønder«, der har forladt kronen. Og al rimelighed taler således for, at der hermed menes selvejerbønder.

8. AAG V s. 64. Grundlæggende er her Steenstrups anf. arb. P. J. Jørgensen (Dansk Retshistorie s. 562) mener dog at have fundet ældre vidnesbyrd om vornedskabet. Disses gyldighed for problemet afvises dog, som det synes med rette, af Hertz (s. 95).

9. Imod denne slutning kan i øvrigt anføres, at Sorø Klosters prokurator i en retssag i 1493 fremfører, at »abbeden i umindelige tider har haft myndighed til at sælge og bortgive bønderne og deres afkom«. (J. Lindbæk: Biskop Niels Skave i Roskilde og Sorø Kloster, HT 8. rk. I, 1907–08, s. 263.) Selvom de »umindelige tider« vel skal tages med et korn salt, så stemmer dette dårligt med, at vornedskabet skulle være indført i 1490-erne. Salg af vornede er en veldokumenteret kendsgerning indtil Christian II forbød det. Christian II's lovgivning blev imidlertid ophævet i forbindelse med hans afsættelse, og siden var de vornedes eneste værn mod at blive solgt. Forordningen om Livsfæste 1523, dvs. at deres sønner fortsat kunne sælges (Hertz s. 96 + Steenstrup anf. arb. s. 413, 421f).

10. Jvf. også Steenstrup anf. arb. s. 369.

11. Det var naturligvis nærliggende for godsejerne i forbindelse med arbejdskraftmangelen som følge af agrarkrisen at kaste deres øjne på fæstebøndernes børn. I Sverige blev der i marts 1437 udstedt et forbud mod at fjerne bøndernes [mindreårige] børn fra deres forældre [J. Hadorph (utg.): Biörköa Rätten . . ., Sthlm. 1687, s. 44f). Også i Brandenburg var det i første omgang bøndernes børn, som blev ramt af tvangsforanstaltninger (Steenstrup anf. arb. s. 389).

des Søn til at overtage en Gaard, maatte jo end mere Faderen selv være pligtig til at blive ved den Gaard, han havde fæstet.«

Et vigtigt formål med Michael Hertz' artikel er som antydnet at undersøge almuens muligheder for legalt at øve indflydelse på politik og administration. Den væsentligste kanal for en sådan indflydelse var i denne periode herredstingene, hvis betydning dog var aftagende.

For at finde ud af, hvem der spillede hovedrollen på herredstingene undersøges nogle (17) tingsvidner fra 3 forskellige herreder i 3 forskellige (korte) perioder. Af denne i sandhed beskedne stikprøve konkluderes, at der fandtes et tingaristokrati af bønder, som ofte optrådte på tinge.

Dette emne behøver dog en mere indgående undersøgelse, og indtil videre kan man ikke frigøre sig fra den mistanke, at en væsentlig årsag til, at visse personer optræder relativt ofte på tinge, kunne være, at de boede i nærheden af det sted, hvor herredstinget blev afholdt.¹²

Et andet forhold, som kunne trænge til en nærmere undersøgelse er graden af overklassens juridiske myndighed over deres fæstebønder. Fæsteforholdet forudsætter eksistensen af et »ikke-økonomisk« tvangsapparat af især juridisk karakter, som kan sikre overførelsen af et merprodukt fra fæsteren til godsherren; og til dels som følge heraf sker der i det feudale samfund en udparcellering af statsmagt til de enkelte godsherrer.¹³

Det er en kendt sag, at der siden Jyske Lov 1241 sker en gradvis overførelse til herremændene af retten til de bøder, deres undergivne blir idømt på tingene, kulminerende med den såkaldte »hals- og håndsret« (ret til at retsforfølge og eksekvere domme i forbindelse med alle forbrydelser, selv de mest alvorlige) fra senest 1523. I almindelighed opfattes det imidlertid således, at retten til at dømme fæstebønder m.m. forbliver hos tingene. Enkelte godsherrer får dog via den såkaldte birkeret fra 2. halvdel af 1400-tallet og fremad individuelle privilegier på fuld domsret over deres undergivne.

De just nævnte juridiske rettigheder omfattede jo imidlertid alle former for forbrydelser. Hvad angår de juridiske problemer i det direkte forhold mellem herremænd og fæster, har Hertz fremdraget et kildested, som tyder på, at sådanne forhold har været afgjort direkte af herremændene (s. 93), idet det i den såkaldte Vendsherredserklæring, afgivet af nogle fynske bønder efter et bondeoprør i 1440, hedder, at andre bønder ikke må blande sig i forholdet, når husbonden kommer for at gribe eller pante tjenere, der ikke har betalt deres afgifter. Noget lignende synes at fremgå af artikel 14 i Fyns Vedtægt 1492, idet der tales om det tilfælde, at en herremænd bortviser nogen fra sit gods »fore hans [fæstebøndens] rette forsømmelse skyld«.¹⁴

Dertil kommer, at de jyske herremænd i Christian I's forordning for Nørrejylland 1466 fik anerkendt deres revselsesret over tje-

12. I stikprøven fra Hindsted herred optræder 5 breve fra 1486–88, hvoraf de 4 er udstedt samme dag, d. 21. sept. 1486 (Rep. II 5938–41). I det første af disse og brevet fra 1488 (Rep. II 6037) kan man finde 4 gemene bønder, der går igen. Disse 4 stammer imidlertid fra 2 nabosogne (Ove og Rostrup), og det er således muligt, at sådanne gengangsundersøgelser er mest egnede i forbindelse med en undersøgelse af, hvor tingstedet befandt sig i en given periode (jvf. Sv. Gissel (red.): Hornsherred-undersøgelsen, Det nordiske Ødegårdsprojekt Publikation nr. 2, 1977, s. 45f, 267ff).

13. Perry Anderson: *Pasages from Antiquity to Feudalism*, 1974, s. 147f, do: *Lineages of the Absolutist State*, 1974, s. 19, Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, 1945 s. 147f.

14. AAG V s. 80. Aksel E. Christensen har i sin tid fremdraget en retssag fra 1487–88, der angiveligt skulle vise, hvor svært det kunne være for herremænd at slippe af med ulydige fæstebønder, og at noget sådant åbenbart foregik på herredstinget (Senmiddelalderlige fæsteformer som forudsætning for forordningen om livsfæste af 1523, Danmark, Norden og Østersøen, 1976, s. 210). Denne sag drejer sig imidlertid om nogle gårde, som Peder Bille til Svanholm har lejet af Sorø Kloster, hvorefter fæsterne dog fortsat har betalt landgilde til klosteret. Peder Bille forsøger nu ved herredstingets hjælp at få bønderne til at betale landgilde én gang til til ham, og da det ikke lykkes, opsiger han deres fæste, ligeledes på herredstinget. Senere forsøger han imidlertid den – synes det – rimeligere udvej at retsforfølge Sorøabbeden (Svend Gissel (red.) anf. arb. s. 219, jvf. s. 222, Da. Mag. 3. rk. V s. 20f, Rep. II 5629, 6546).

Den 25-årige stud.polit. Jens Otto Krag fotograferet på sit regensværelse 1939. Billedet indgår i en serie på flere hundrede tilsvarende optagelser af regensianere i karakteristiske omgivelser. (Regensen/Det Kongelige Bibliotek).

ner, som gjorde »darskap i theres [herremændenes] nærværilsæ« (AAG V s. 68) og i slutningen af middelalderen blev den såkaldte gårdsret udbredt til de fleste herregårde, hvilket indebar, at der blev nedsat domstole til at dømme gårdens tjenere. Imidlertid er der også tegn på, at den alle forbrydelser omfattende hals- og håndsret til en begyndelse er blevet fortolket ret vidtgående, muligvis også som omfattende domsretten.¹⁵

Men som sagt også hele denne problematik trænger til en nærmere og grundigere undersøgelse, og vi må da takke Michael Hertz for at have sat disse og andre vigtige problemer på dagsordenen.

Jeppe Tønsberg:

Regensens arkiv – og regensianernes

I forlængelse af Susanne Krogh Benders artikel i *Fortid og Nutid* XXVII s. 513–29 om Københavns Universitets arkiv skal der her ganske kort omtales nogle sager (lidt under 10 meter), som er afleveret fra Regensen til Rigsarkivet 1978, og som derfor hverken er

omtalt i ovennævnte artikel eller i Vejledende Arkivregistratur XXI (Københavns Universitets arkiv). Sagerne, der nu er indpasset i Universitetsarkivet, er ved afleveringen klassificeret efter registraturrens system med numrene 24.02.20–29, 24.03.02–14 og 24.04.02–24.14.10.

Når de pågældende arkivalier omtales her, skyldes det, at de ud over at være kilder til Regensens historie som institution også har en bredere betydning. Når man betænker Regensens tidligere meget strenge optagelsesbetingelser, er det forståeligt, at kollegiets beboere senere har kunnet indtage sådanne pladser i samfundslivet, at eftertidens interesse ofte har samlet sig om deres person. Der kan i disse kilder findes belæg for, hvilke påvirkninger studentermiljøet kan have givet de enkelte beboere – foruden direkte udsagn i kilderne om deres adfærd. Men bortset fra det rent personalhistoriske er Regensens arkiv en værdifuld lærdomshistorisk kilde, nemlig til det københavnske studenterlivs historie. Regensen var toneangivende i københavnske studenterkredse helt op til 2. Verdenskrig, og værdien af disse kilder gælder derfor langt ud over det rent regensielle.

15. A. Heise: *Bondeopløb i Jylland i Frederik I's tid*, HT 4. rk. V, s. 280, 288f. Når Sorøkløsterets prokurator i den tidligere nævnte retssag kunne hævde, at abbeden havde »ret til at fælde dom over bønderne og straffe dem med bøder, fængsel eller døden« (J. Lindbæk anf. sted, jvf. Hertz s. 95), så skyldtes det, at klosteret siden 1485 havde haft birket over sine undergivne (j. Lindbæk anf. arb. s. 270).